

A MAGYAR HONFOGLALÁS ÚTIRÁNYA ÉS KÖZÉPKORI ELBESZELŐ FORRÁSAINK (TÖRTÉNETI KUTATÁS, FILOLÓGIAI KONTROLL)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

(Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

1. A filológiai probléma

Középkori történeti forrásainknak a honfoglalásra vonatkozó ellentmondó tanulására legutóbb a jeles hadtörténész, Tóth Zoltán születése 100. évfordulójára készülve, hagyatékának átnézése közben lettünk figyelmesek. Ugyanis életének utolsó évtizedeiben, s különösen az 1950-es években foglalkoztatta a magyar honfoglalás lehetséges erdélyi, illetve al-dunai irányának a lehetősége és erről vázlatos formában egy kéziratot tanulmányt is hátrahagyott.¹ Ő alapvetően az ismétlődő azonos nevű déli és észak-magyarországi helynevek alapján próbált érvelni egy délkeleti, déli irányú útvonal valószínűsége mellett. A magunk részéről bizonyító érveinek inkább egy másik vonulatát, a történeti elbeszélő forrásainkra vonatkozókat tekintettük át ismét és próbáltuk meg rendszerezni.²

A történeti probléma, hogy ti. forrásaink csak a vereckei honfoglalásról tudósítanak-e, vagy egy ettől megkülönböztethető erdélyiről is, s ráadásul lehet-e erre vonatkoztatni egy al-dunai útvonalat, a mai napig eldöntetlen, s vita tárgyát képezi. Napjaink különféle összefoglaló munkáinak állásfoglalása ebben a kérdésben megoszlik, elég ha Györffy György, Kristó Gyula vagy Bóna István véleményére utalunk.³ Közülük is elgondolkoztató Kristó Gyula véleménye⁴, aki történeti érvek alapján a vereckei és erdélyi híradást gyakorlatilag azonosnak tekinti. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezünk arról, hogy a kérdéssel szorosan összefüggő, Erdély honfoglaláskor és korai-Árpád-kori betelepülése körül zajló szakmai vita még korántsem tekinthető lezártnak.⁵

¹ Tóth Zoltán: A vereckei honfoglalás hagyománya. Kézirat. MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5031/1.

² L. a kérdéskört részletesen tárgyaló tanulmányunkat Veszprémy László 1990.

³ Györffy György 1948. 92-96., uő: 1977. 129-130., Kristó Gyula 1980. 192., uő: 1979. 100-107., Bóna István 1986. 200.

⁴ Kristó Gyula 1979. 100-107.

⁵ Györffy György 1983., Makkai László 1987.

A kérdés filológiai része azonban korántsem ennyire bizonytalan. Domanovszky Sándor még Kézai Simon Krónikájáról szóló 1906-os alapvető tanulmányában megállapította, hogy a krónikákban az erdélyi útvonal hagyománya a régebbi és a vereckei – vagy ahogyan szövegeinkben szerepel: az ungi, ungvári – hagyomány a későbbi, a másodlagos.⁶ Jó okunk van feltételezni, hogy az ungi hagyomány a rendelkezésünkre álló szövegek közül elsőként Anonymus Gestájába került be és ott illesztődött be a honfoglalás történetének történetírói rajzába. Ahhoz persze, hogy a források között Anonymus művének hatásáról beszélhessünk, szükséges volt annak bizonyítása, hogy Gestája valóban hatással volt a magyarországi krónikás irodalomra. Ez korántsem magától értetődő, így pl. Hóman Bálint nagyhatású művében a Névtelen és a többi krónikák szövegegyezéseit egy korábbi, elveszett ősré vezette vissza.⁷ Nyomában még számos olyan véleményt említhetnénk, amely tagadja vagy lekicsinyli a névtelen szerző középkori hazai utóéletét. Anonymus hatását leghatározottabban Györffy György bizonyította 1948-ban, majd – többek között - Horváth János világította meg viszonyukat egy jól megválasztott szöveg hely elemzésével.⁸ Ezek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy az ungi hagyomány Anonymus alapján szivárgott be és terjedt el ma ismert elbeszélő forrásainkban.

A kétféle hagyomány írásba foglalása forrásaink egy részében világosan elkülönül egymástól (ti. vagy egyiket vagy másikat választották), más helyeken az egyeztetés jeleit vehetjük észre.⁹ Így a 14. századi Krónikaszerkesztés 26. fejezete csak Erdélyt említi, miként ide sorolható a Pozsonyi krónika 21. fejezete, a Knauz-krónika vonatkozó részlete, vagy a 15. századi Jakob Unrest krónikájának egy részlete. Az ungi hagyományt képviseli Anonymuson kívül Kézai Simon krónikája (23, 25, 8. fej.), míg az egyeztető irányt legszembetűnőbben a Krónikaszerkesztés 23. és a Pozsonyi krónika 25. fejezete képviseli. (Így a Krónikaszerkesztés 23. fejezete szerint: „Az Erdőelve és a Hung folyó felől a magyarok különféle ajándékokkal csábították és követeik révén kifürkészték – ti. Szvatoplukot – hogy serege nem elég erős, különféle beszédekkel megrészegették, majd váratlan rajtaütéssel egész seregével együtt elpusztították Szvatoplukot a Tata melletti Bánhida környékén...”) Különösen érdekes, amikor néhány esetben mondatrészek, kifejezések ismétlődő használata az átvétel irányát is megmutatja. Így az eredeti híradást a Pozsonyi krónika 21. fejezetében találjuk, aminek már egy bővült formáját őrizte meg a Krónikaszerkesztés 23. fejezete, s ennek tovább alakult változata került Kézai szövegének a 23. fejezetébe.¹⁰ Itt jegyezzük meg, hogy a krónikák, krónikatöredékek emlegetésekor nem a fennmaradt kéziratok egymáshoz való viszonyáról szólnunk általában, hanem a szövegeknek a honfoglalásra vonatkozó híradásainak egymás közötti, feltételezett,

⁶ Domanovszky Sándor 1906. 82.

⁷ Hóman Bálint 1925. 69-75.

⁸ Györffy György: 1948. 137-151., Horváth János 1963. 454., l. még Veszprémy László 1991.

⁹ Részletesen Veszprémy László 1990.

¹⁰ *Scriptores* 1937-8. 2. k. 30. Pozsonyi évkönyvek: (21. fej.): „Et hunc quidem primi Hungari de Erdel muneribus variis explorantes bractando diversis sermonibus, denique irruptione subita in opidum circa Pontem Bani iuxta Catam cum tota militia devenerunt) ...” Krónikaszerkesztés (Képes Krónika): „Hunc quidem Hungari de Erdelw et de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes... peremerunt”. (l. k. 280-81.)

azaz hipotetikus viszonyáról. Elbeszélő forrásaink közül keletkezési korát pontosan csak Anonymus Gestájának (1200-1210 körül) és Kézai Simon történeti művének ismerjük (1283 körül), az Árpád-korra vonatkozó többi krónikás szöveg későbbi, sőt sokkal későbbi lejegyzésű kéziratokban maradt fenn, így a 14. századi Krónikaszerkesztés kézírataiban, ideértve a Hess András által kinyomtatott Budai krónikát is (1473).

2. Elbeszélő forrásaink tanúsága

A magyarországi történeti szakirodalomban régóta nézetkülönbség figyelhető meg Anonymus és az ún. orosz őskrónika közötti kapcsolat kérdésében. Az őskrónika a magyarokra vonatkozatható részleteinek – inkább közvetett – ismeretét a leghatározottabban Horváth János és kéziratosa munkájában Tóth Zoltán képviseli.¹¹ (Megjegyezzük, a korabeliek számára az ott leírtakban való hit akkor is töretlen lehetett, ha az újabb kutatás kritikus észrevételei több tekintetben gyengítik az őskrónikának a magyarokra vonatkozó megjegyzései hitelét).¹² Az őskrónika valamiféle ismerete szerintünk is jobban megmagyarázhatóvá teszi Anonymus állásfoglalását egy északra, Ung magasságába helyezett honfoglalással kapcsolatban. Ezt természetesen magyar szóbeli hagyományok is megerősíthették, még inkább erősítve a keletről jött hírek hitelét. Talán valóban nem véletlen, hogy mind Anonymus mind az őskrónika szerepelteti Kijev, Dnyeper, a vlachok, a kozárok neveit, s az anonymusi 903. évre tett honfoglalás is értelmezhetőnek tűnik az őskrónika adataiból, nevezetesen ott a magyar-bolgár háborúság éveként 902 áll. Azok a kutatók, akik elvetették ezt a lehetőséget, Anonymus ungi útvonálában, annak északra helyezésében már a julianusi utazás eredményeinek a hasznosítását látták, azaz véleményük szerint a honfoglalás útvonálát a szerző az északon megtalált őshazához viszonyította – miként legutóbb Harmatta János is megfogalmazta. Ez persze feloldhatatlan datálási problémákat vet fel a Névtelen művével kapcsolatban.¹³

Horváth János és Harmatta János hívták fel a figyelmet az anonymusi őshaza ellentmondásos képére. Megfogalmazásuk szerint a mű első fejezetében még a Dontól nyugatra, a Fekete-tengertől északra helyezkedik, míg a hetedik fejezetben az Etil folyótól keletre, messze északon volt megtalálható, ahonnan Szuzdalhoz vezetett az út. A kétféle leírás háttérében mindketten keletről érkezett információkat sejtene. Szerintünk is ezekhez alakította a szerző az útirányt (Ung), s nem fordítva, Unghoz az északi őshazát.¹⁴

Kérdés persze, hogy a krónikásoknak miért kellett egy kizárólagos útvonalhoz ragaszkodniuk, illetve egyeztetési kísérletekbe fogniuk. Megoldásként talán a krónikások mentalitását jelölhetjük meg, s a velük szemben, legalábbis a 12. század óta han-

¹¹ Horváth János 1974. 86-95., Tóth Zoltán (l. jegyz.). Elveti legutóbb Kristó Gyula 1983. 166., 508-509.

¹² Pl. Soloviev, Alexander 1960.

¹³ Gyóni Mátyás 1949.

¹⁴ Horváth János 1974. 86-96., Harmatta János 1977.

goztatott elvárását, hogy megbízható források alapján a történelem valószerű változatát örökösség meg. Emlékezhettek, Anonymus is, aki oly bőven merít a szóbeli hagyományból, az általa megbízhatatlannak ítélt értesüléseket az álmok és hazugság világába utalja.

Utolsóként említünk meg két érdekes, noha forrásértékét tekintve megkérdőjelezhető, 15. századi híradását. Laskai Osvát első Szent István-sermójában Álmos halálát Titelhez köti (mint írja: „... és Álmosnak nevezték azt is, aki a hunok nagy-számú sokaságával másodszor is kivonult Pannoniába és Titel mellett megölték”). Laskainál semmi nyomát nem találjuk Anonymus ismeretének, noha Titel nevét csak tőle vehette volna át, de a hunok emlegetése, Árpád első fejedelemeként való megnevezése nem a Névtelentől ered. Jakob Unrest német nyelvű krónikájában Álmosnak harcban való elesteről tudósít, meglehet saját kombinációja eredményeképpen.¹⁵

Röviden áttekintve: - valóság tartalmától függetlenül az elbeszélő szövegek megkülönböztetik az ungi és az erdélyi honfoglalás útirányát,

- a filológusok Domanovszky Sándor óta az erdélyi útvonal szövegezését tartják a régebbinek,

- ha valóban az erdélyi útvonal hagyomány a régebbi, választ kellene találni, hogy miért találták kizárólagosan az erdélyi útvonalat megörökítésre méltónak,

- s végül kérdéses, hogy miként kapcsolódott az erdélyi hagyomány Árpád személyéhez, vezető szerepéhez.

Végezetül egy kitérő: utójára Prinz Gyula foglalkozott a Kárpátok korabeli természetföldrajzi viszonyaival, lényeges szempontokat vetve fel a honfoglalás útvonalai-val kapcsolatban is.¹⁶ Nem lenne lényegtelen, hogyha a honfoglaláskori történeti-régészeti kutatások erre az aspektusra is kiterjednének.

Témánk, mint láttuk, érintkezik a magyarok morvák elleni hadjáratának a kérdésével. Korábban már mások, így Senga Toru, Kristó Gyula is felvetette, hogy a magyar-morva összecsapás színtere inkább délebbre keresendő a mai Szlovákia területénél vagy annak környékénél.¹⁷ A hazai krónikák – eszerint – a történeti Morávia, illetve az ungi útvonal hatására kereshették az összecsapás színterét északon. A probléma megoldásához közelebb vezetne az ún. Nagymorávia kérdés tisztázása, ami azonban jelenleg még messze van a kívánatos letisztult állapottól. A kérdéskör tárgyalását igen megnehezíti, hogy a kutatás polemikus hangnemben, az általánosságok szintjén folyik, s ennek során a szükséges óvatosság és mértéktartás híján kellő megalapozottság nélkül hangzanak el kategorikus végkövetkeztetések. A megoldáshoz nyilvánvalóan a történeti és régészeti megfigyelések aprólékos egybevetése, a forrásoknak a Dunától északra fekvő Moráviával való szembesítése vezethet el. (Így például Charles Bowlus a hagyományos Moráviáról tudomást sem vesz.) Újabb források bevonására alig történt kísérlet, pedig a *Magne Moraviae Fontes Historici* kötetei ellenére az egyértelmű és hasznosítható forráshelyek száma igen alacsony.¹⁸ Úgy tűnik,

¹⁵ Armbruster, Adolf 1974. 485.

¹⁶ Prinz Gyula 1938(?) 185-6. kritikája Glaser Lajos 1940.

¹⁷ Senga Toru 1983. 335-343., Kristó Gyula 1980. 161-164. A „Nagymorávia” kérdés ártékelésének kedvező fogadtatására Bogay, Thomas 1982.

¹⁸ Fontes 1966-76.

hogya a történeti földrajzi ismeret hagyományos kereteit igen nehéz megingatni. A szlovákiai történészek alaptalan feltevésnek tekintik, de még a kérdés nemzetközi szaktekintélye, Herwig Wolfram 1987-es, a témával foglalkozó könyvében sem tartotta szükségesnek, hogy féloldalmi lábjegyzetnél többet szenteljen a kérdésnek, s egyúttal kategorikusan elutasítja a Morávia hagyományos helyét megkérdőjelező nézetet.¹⁹

Az 1980-as években a kérdés kutatása gyakorlatilag két amerikai kutató Imre Boba és Charles R. Bowlus munkásságához kötődött. Először Boba munkáiról szólnánk néhány szót. A szerzőnek az utóbbi években írt tanulmányai – véleményünk szerint – nem vitték közelebb a kutatást a probléma megoldásához. E munkáiban a korszak fő forrásának Anonymus Gestáját tekinti.²⁰ Nem véletlenül, mivel a Névtelen semmi értékelhetőt nem mond a morva birodalomról. Boba felfogása szerint a névtelen szerző művének csak azon részleteit és megállapításait kell megkérdőjeleznünk, amelyeket a történeti források kimondottan megcáfolnak. Ismerve a magyar honfoglalás korának közép-európai írott forrásainak mennyiségét, ez azt is jelentené, hogy Anonymus műve első számú forrássá lépne elő. Ezt a következtetést sajnos végig is vezeti tanulmányaiban. Így válik nála Zobor vagy a csehek hercege létező történeti alakká. Már egészen sajátos, mint Anonymus műve alapján két különböző Attila nevű történeti személyre következtet.²¹ Véleménye szerint a Névtelen 23 Attilára vonatkozó említése közül csak néhány vonatkozik a hun királyra, a többség pedig egy, az Árpádok családfájába illesztett Attilára értendő, akit ő egy 9. századi onogur néptörredék vezérével azonosít. Felfogásából következik, hogy különleges jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy Anonymus átvette Regginótól azt a mondatot, amelyben az a magyaroknak a karantánok és morvák elleni betöréséről ír (889. évhez: „... deinde Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt”). E hely érvrendszerében helyet kap, mint egy déli Morávia melletti bizonyíték. Ezt a következtetést azonban gyengíti az a tény, hogy a Névtelen többször is ötletszerűen és néhányszor kifejezetten félreértve idézi Regginót, illetve Regino folytatóját.²²

Másik, módszertanilag nehezen védhető sajátossága a szerzőnek, hogy tagadja a magyarországi krónikairódalom egyes emlékei közötti kölcsönhatás lehetőségét. Így nem ismeri el Anonymus hatását sem a későbbi krónikákra, vagy Kézai Simon hun történetének hatását a 14. századi Krónikakompozícióra. Összefoglalva, úgy tűnik, hogy Imre Boba nem járt el helyesen, amikor a 9. századi elbeszélő és okleveles források helyett az 1200 körüli Anonymus művével próbálja a morvák elhelyezkedése körüli problémát összhangba hozni.

Imre Boba dolgozataitól szerencsésen különböznek Charles R. Bowlus, a Little Rock-i University of Arkansas professzorának tanulmányai.²³ Figyelmét újabb forráscsoportra terjesztette ki: a korabeli egyházi birtokviszonyokra vonatkozó feljegyzé-

¹⁹ Wolfram, Herwig 1987. 538-40.

²⁰ Boba Imre 1982-83, 1983, 1986, 1987, 1988. és In Defence of Anonymus Belae Regis (megj. alatt)

²¹ Boba Imre: One or two „Attila” in the Gesta of Anonymus Belae regis. (megj. alatt)

²² Boba Imre 1982.

²³ Itt módosítjuk korábbi tanulmányunk megjegyzését (Veszprémy László 1990. 19.), miszerint Ch. Bowlus munkái „különösen meggyőzőek”. Az általa javasolt kutatási irány valóban gyümölcsöző lehet, de csak sokkal pontosabb forráselemzés mellett.

sekre. Ezek alapján érdekes észrevételeket tesz a birtokadományok és a bajor-morva háborúság közötti lehetséges kapcsolatra. Különösen a freisingi egyház codex traditio-numja alapján tudja igazolni számos példával, hogy az egyházi birtokszervezet alakulása mennyiben vette figyelembe az úthálózat és a hadseregek utánpótlási útvonalának szempontjait.

A Karoling illetve a keleti-frank birodalom keleti határain túl vezetett hadjáratok éppen az utánpótlási vonalak elhúzódása miatt voltak igen kockázatosak. Ezt csak tovább súlyosbította, hogy az ellenfelek nem, vagy alig rendelkeztek megszilárdult tele-püléshálózattal, körülzárható, bevehető erősségekkel. A nyugati évkönyvek a morvakkal kapcsolatban is csak néhány helynevet őriztek meg. Nem véletlen, hogy a Duna már az avarok elleni hadjáratok idején a legfontosabb utánpótlási útvonallá vált. Minden nagyobb koncentrált támadás idején így volt, a seregek amíg lehetett a Duna mellett haladtak, persze azért is, mert a római utak is követték a folyót. (791, 796, majd 820, 821, vagy még később a magyarok elleni hadjárat idején 907-ben).²⁴ Így Bowlus-szal ellentétben a Duna említésekor nem gondolnánk minden esetben olyan magától értetődő természetességgel egy al-dunai hadjáratra. Még akkor sem, ha a 820-821. évi hadjáratok északról vonultak le délre, a Dráva vidékére, ami azonban a hatalmas távolság miatt igen kivételes lehetett. Így feljegyezték a fuldai évkönyvek, hogy 872-ben a morvák a Hister partján mértek csapást az utánpótlást szállító hajókat őrző bajorokra, s azt is tudatják, hogy a megtámadottak közül a regensburgi püspök is alig tudott elmenekülni.²⁵ Nem tartjuk megalapozottnak a Histernek minden további nélkül az Al-Dunával való azonosítását. Az évkönyvekből számos példa említhető, amikor a Hister és Danubius nevet közel egymáshoz használják. Hasonlóképpen bizonytalan módszertanilag a Marahenses és Margenses mechanikus megkülönböztetése, s pusztán a névalak alapján az utóbbiaknak a délre helyezett morvakkal való azonosítása.²⁶ A kéziratok(??) egyébként is ingadoztak a kétféle alak használatában. Ugyanakkor pozitívként kell megemlítenünk a római úthálózatnak az érvelésébe való bevonását, illetve a keleti-frank királyok, hercegek itineráriumainak a figyelemmel kísérését.

Szemben Bobával és Bowlus-szal, mi nem hiszünk abban, hogy a tanulmányaikban felsorakoztatott érveikkel az általuk remélt könnyedséggel és természetességgel eldönthetők lennének a vitás kérdések. Sokszor bizony ők is olyan leegyszerűsítéssel, kellő bizonyító alap nélkül lokalizálnak helyneveket, mint az általuk kárhoztatott hagyományos történetírás. Az értelmezések ellentmondásosságát jól bizonyítja például a fuldai évkönyvek 892. évi megjegyzése, miszerint a sisciai (siseki) Brazlavo területről a Bulgáriába küldött bajor követeknek a Szvatopluk által állított kelepce miatt kerülőt kellett tenniük az Odra, Kulpa, Száva folyók irányában. Bowlus szerint a kliens fejedelem, Brazlavo területének déli fekvése bizonyíték elmélete mellett, míg Herwig Wolfram a Száva felé, majd a folyón tett utazás tényében a déli morvák lété-

²⁴ Verbruggen, Jean 1965. 431-36. Hoffmann, Hanns 1965. 449-453.

²⁵ Bowlus, Charles 1986. 85., továbbá uő.: 1978, 1985, 1988.

²⁶ Bowlus, Charles 1987. 563.

nek nemleges bizonyítékát látja.²⁷ Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az újabb tanulmányokban említett adatok hadjáratokra, hadi előkészületekre vonatkoznak, s így közvetlenül nem is alkalmasak a morvák lokalizálására. A letelepült morvák területei nem feltétlenül voltak azonosak a morva fennhatósággal s még kevésbé a csapatok mozgásával.

Végeredményben a morvákra vonatkozó elméletek, az írott források adatai és a régészeti leletek értékelése hosszabb távon nem mondhat ellent egymásnak. A honfoglaló magyarok a morvakkal való összecsapásának lehetséges délre helyezett színtere mindaddig csak lehetőség marad, amíg a kérdéskörrel foglalkozó kutatók nem jutnak nyugvópontra a morvák és a bolgárok fennhatósága alá tartozó területek kérdésében.

IRODALOM

Ambruster, Adolf

1974 Jakob Unrests Ungarische Chronik. Revue Roumain d'Histoire 13. 473-508.

Boba Imre

1982 „Caranthani Marahenses” and „Moravi sive Karinthi”. Slovene Studies 4. 83-90.

1982-83 A Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus. Ungarn-Jahrbuch 12. 23-41..

1983 The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. Bulgarian Historical Review 11. 73-76.

1986 Die Lage von Moravien nach den mittelalterlichen Quellen aus Bayern. Salzburg und die Slawenmission: Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Hrsg. v. Heinz Dopsch. Salzburg. Kiad. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126. 59-69.

1987 Transylvania and Hungary. From the Times of Álmos and Árpád to the Times of King Stephen. Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Bd. 1. München. 17-32.

1988 Dux Boemorum and the Sclavi Nitrienses in Anonymi Besta Hungarorum. Ural-Altäische Jahrbücher 60. 13-25.

Bogyay, Thomas v.

1982 Könyvismertetés: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Hrsg. v. Herwig Wolfram. Südostforschungen 41. 365-368.

Bóna István

1986 Daciától Erdőelvéig. Erdély története I. k. Szerk. Makkai László-Mócsy András. Bp. 107-234.

Bowlus, Charles R.

1978 Warfare and Society in the Carolingian Ostmark. Austrian History Yearbook 14. 3-26.

1985 Prosopographical Evidence Concerning Moravia's Location. Medieval Prosopography 6. 1-20.

1986 Krieg und Kirche in den Südost-Grenzgrafschaften. Zusammenhänge zwischen militärischen Auseinandersetzungen in den Marken und der Slawehmission. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126. 71-91.

²⁷ Bowlus, Charles 1986. 88. Példamutatóan valósítja meg a filológiai megalapozottságú kutatást Cs. Cs. Sós Ágnes. A 982-es adatra Sós Ágnes 1973. 51.

- 1987 Imre Boba's Reconsiderations of Moravia's Early History and Arnulf of Carinthia's Ostpolitik (887-892). *Speculum* 62. 552-574.
- 1988 The Military Organization of Carinthia and Pannonia (818-846). *Gesellschaftsgeschichte. Festschrift f. Karl Bosl. Hrsg. v. Ferdinand Seibt. B. 1. München. 168-178.*
- Domanovszky Sándor*
1906 Kézai Simon mester krónikája. Bp.
- Dopsch, Heinz*
1985-6 Passau als Zentrum der Slawenmission. Ein Beitrag zur Frage des „Grossmährischen Reiches“. *Südostdeutsches Archiv* 28-29. 5-28.
- Fontes*
1966-76 *Magnae Moraviae fontes historici. 1-5. Praha-Brno.*
- Glaser Lajos*
1944 Könyvismertetés. *Századok* 74. 318-9.
- Gyóni Mátyás*
1949 Les Voloches des Annales primitives de Kiev. *Études Slaves et Roumaines* 2. 57-92.
- Györffy György*
1948 Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp.
1983 Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. *Századok* 117. 1103-1134.
- Hoffmann, Hanns Hubert*
1965 Fossa Carolina. Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. B. 1. Hrsg. W. Brainfels. Düsseldorf. 437-453.
- Hóman Bálint*
1925 A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. Bp.
- Horváth János*
1963 A hun történet és szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények* 67. 446-476.
1974 Anonymus és a Kassai Kódex. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János - Székely György. Bp. 81-112.
- Kristó Gyula*
1979 A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp.
1980 Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp.
1983 Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.
- Makkai László*
1987 Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jh. Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Bd. 1. München. 33-50.
- Prinz Gyula*
1938(?) Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. Bp.
- Rainer, Rudolf*
1983-4 Bosendorf-Pressburg. Vom Werden einer deutschen Stadt im Osten. *Südostdeutsches Archiv* 26-7. 15-68.
- Scriptores*
1937-8 *Scriptores rerum Hungaricarum. 1-2. Ed. Szentpétery Imre. Bp.*
- Senga Toru*
1983 Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117.307-343.
- Soloviev, Alexander V.*
1960 Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jh. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 8. 123-129.
- Cs. Sós Ágnes*
1973 Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München.
- Verbruggen, Jean François*
1965 L'armée et la stratégie de Charlemagne. Karl der Grosse. Bd. 1. 420-436.

Veszprémy László

1990 A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. Hadtörténelmi Közlemények 103. 1-21.

1991 Felix igitur Hungarorum embola. Hadtörténelmi Közlemények (megj. alatt)

Wolfram, Herwig

1987 Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs von seiner Entstehung 378-907. Wien.

DIE RICHTUNG DER UNGARISCHEN LANDNAHME UND DIE MITTELALTERLICHEN SCHRIFTLICHEN QUELLEN

(Histographische Forschung, philologische Kontrolle)

Veszprémy László

Diese Arbeit ist die verkürzte Version der 1989 in der Hadtörténelmi Közlemények veröffentlichten Studie (S. 1-21). Es wurde auf das histographische Problem Aufmerksamkeit gemacht, daß die Auffassungen über die Richtung der Landnahme durch Siebenbürgen oder/und durch den Paß von Verecke in den Quellen gut zu unterscheiden sind. Dabei wurden die Bemerkungen von Domanovszky Sándor und Tóth Zoltán mit zahlreichen bisher nicht verwendeten Quellen ergänzt. Es wurde nachgewiesen, daß in den Quellen, von der Richtigkeit der Überlieferung unabhängig, die siebenbürgische Auffassung die ältere ist. (Die Bedeutung der Richtung Siebenbürgen ist noch umstritten, laut Kristó Gyula sei sie mit Verecke identisch.)

Auch die Auffassungen, die sich mit der Lage Moraviens befassen, werden besprochen. Das von Charles Bowlus verwendete Argumentation (Strategie, Straßennetz, Nachschub, kirchliche Besitzorganisation, Itinerarien) widerspricht keinesfalls der Möglichkeit, mindestens ein Teil der Feldzüge gegen die Mähren in südlicher Richtung, an der unteren Donau, zu lokalisieren. Gleichzeitig wird aber festgestellt, daß man viel gründlichere und komplexere Arbeiten über dieses Thema als bisher brauchte, um die Theorien über die Lage Moraviens, die schriftlichen Quellen und die archäologischen Angaben in Einklang zu bringen. Aus diesem Gesichtspunkt heraus wird besonders die letzte Studie von Boba Imre kritisiert, aber auch die Arbeiten von Charles Bowlus werden nicht geschont, obwohl ihre Ergebnisse unbestritten sind.

Направление обретения родины венграми и средневековые письменные
источники
(историческое исследование - филологический контроль)
Веспреми Ласло

В более полной форме работа автора была опубликована в журнале "Хад-тёртенелми Кёзлеменек" (Военно-исторические сообщения) за 1989 г. (стр. 1-21.). Опираясь на замечания Шандора Домановски и Золтана Тота, дополнив их множеством мест из источников, не использовавшихся до сих пор, автор обратил внимание на историографическую проблему согласно которой в источниках разделяются мнения о трансильванском или верецкеском маршруте, а есть мнения, соединяющие эти два направления. Доказано, что трансильванский вариант в источниках более ранний. (Мнение о трансильванском направлении пока спорно, Дюла Кришто считает, что его можно отождествить с Верецке). Настоящая работа касается также мнений о расположении Моравии. Аспекты, использованные в работе Чарльса Боулуса (стратегия, дороги, пути снабжения, организация церковных земель, итинерарии и т. д.) не противоречат локализации хотя бы части противоморавских походов на более южную территорию, ближе к низовьям Дуная. В то же время автор считает, что необходима более тщательная и комплексная работа, чем нынешние исследования по теме, чтобы привести в унисон письменные источники и археологические данные, теории по расположению Моравии. С этой точки зрения автор критикует особенно последние труды Имре Бобы, но делает критические замечания и по работе Чарльса Боулуса, несмотря на бесспорные результаты его статьи.